

کندو کاوی در نحوه ی شکل گیری و گسترش اولین مساجد شهر سنندج

نادر زندی*^۱، سودابه رحیمی^۲

۱- کارشناس ارشد معماری، سرپرست کارگروه معماری خانه هنرمندان کرد.
۲- دانشجوی کارشناسی معماری، عضو اصلی کارگروه معماری خانه هنرمندان کرد.
kardo.zandi@gmail.com

چکیده

در طول تاریخ رشد افکار دینی در گرو فعالیت مراکز آیینی، عبادی بوده است. اهمیت دادن به آیینهای عبادی در کشور ایران و به طبع استان کردستان چه در زمان قبل از اسلام و چه بعد از آن از جایگاه ویژه ای برخوردار بوده است. پس از ورود اسلام به ایران مساجد زیادی در جای جای کشور به بهترین نحو ممکن ساخته شد در این میان خوشبختانه استان کردستان سهم قابل توجهی را از این مساجد داشته است. به گونه ایی که وجود مساجد فراوان در این دیار از ویژگی های اصلی استان به شمار می آید. شهر سنندج به عنوان مرکز استان کردستان یکی از تاریخی ترین سکونت گاه های ایران است که مملو از آثار تاریخی و بناهای خاص، علی الخصوص مساجد است که بر اساس سبک های مختلف معماری ایرانی ساخته شده اند. خوشبختانه این شهر پس از گذشت ادوار مختلف تاریخی هنوز رنگ و بوی اصالت خود را از دست نداده و به دلیل دارا بودن مساجد زیاد به شهر مساجد معروف است. هدف از این پژوهش بررسی چون و چرای شکل گیری اولین مساجد در این شهر و همچنین نحوه گسترش آن در این دیار می باشد. از این رو نگارندگان در جهت نیل به اهداف پژوهش از روش توصیفی^۳ تحلیلی-تاریخی و همچنین استناد به منابع کتابخانه ای و بازدیدهای میدانی بهره جسته اند.

کلمات کلیدی: سنندج، مساجد، اسلام، معماری ایرانی.

۱- مقدمه

آرامش انسانها از ابتدای خلقت تا کنون با معنویت آمیخته و اعتقادات دینی همیشه جزئی از فطرت انسانها بوده است. مسلمانان نیز از این قاعده مستثنی نبوده و اعتقادات دینی برای آنها همیشه از جایگاه خاصی برخوردار بوده است. (زند، فصلانی، رحیمی، ۱۳۹۵) مسجد نیایشگاه و محل گردهمایی مسلمانان است. کعبه طبق آیه قرآن اولین مسجد روی زمین است. مسجد النبی با ورود محمد، پیامبر اسلام به مدینه در عربستان سعودی پایه گذاری شد. پذیرش این مسئله که وجود مساجد گنبدها مناره ها در بافت یک شهر نمی تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد این امر را بدیهی می سازد که باید در عناصر و مولفه های دیگری که نه تنها کالبد بلکه روح و هویت شهرها را می سازند به دنبال نشانه هایی از زیست مسلمانان و الگوهای یک شهر اسلامی بود.

مساجد به عنوان مکانی برای آرامش روحی و ارتقای ابعاد معنوی انسان از دیرباز جایگاه ویژه ای در فرهنگ اسلامی داشته است بطوریکه در دوره های مختلف و در جریان های سیاسی و اجتماعی تاریخی نقش مهم و استراتژیکی را داشته است. با نگاهی به تاریخ اسلام، دیده می شود که مسجد به جز محل عبادت و راز و نیاز، مکان مناسبی برای انجام فعالیت های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، دینی، سیاسی و نظامی و برگزاری گردهمایی و جلسات مهم بوده است.

بطوریکه مساجد مهم ترین پایگاه انسجام و یکپارچگی مسلمانان به عنوان مقابله با جنگ نرم علیه دشمن، به شمار می رود. جایگاه ارزشمند مساجد در بین مردمان کردستان تا حدی است که بیشتر هزینه های خیریه مردم استان به ساخت و تجهیز مساجد

اختصاص می‌یابد. مردم استان کردستان بجز عبادت و راز و نیاز به منظور برگزاری مناسبات مختلف اعم از ایاد مذهبی، کلاس‌های آموزشی مذهبی و قرآن در مساجد حاضر می‌شوند. استان کردستان از لحاظ دارا بودن مسجد، مقام اول کشور را دارد و از طرفی معماری‌های خاص و قدمت تاریخی مساجد، زمینه را برای شکوفایی گردشگری در این استان فراهم نموده است. در این میان سنندج به عنوان مرکز استان کردستان، یکی از تاریخی ترین سکونت گاه‌های ایران می‌باشد که مملوء از آثار تاریخی و بناهای زیبا علی‌الخصوص مساجد، بر اساس سبک معماری اصیل ایرانی و اسلامی است. حال با توجه به اظهارات بیان شده در این پژوهش تلاش نگارندگان بر آن است تا با بررسی نحوه ی شکل گیری اولین مساجد در این شهر نحوه ی گسترش مساجد در این دیار تاریخی ایران زمین نیز مورد واکاوی قرار گیرد.

۲- روش شناسی پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی- تحلیلی تاریخی می‌باشد. به گونه ای که نگارندگان با بررسی منابع کتابخانه ای و کتب تاریخی موجود، چون و چرای پیدایش تاریخی اولین مساجد در این دیار را بررسی و بر اساس مطالعات کتابخانه ای و تحقیقات میدانی انجام شده در شهر سنندج به تحلیل داده های حاصل از پژوهش پرداخته اند.

۳- موقعیت جغرافیایی پژوهش

۳-۱: شهر سنندج

مرکز شهرستان سنندج و استان کردستان است، که در فاصله ۵۲۰ کیلومتری جنوب غربی پایتخت قرار گرفته است. روایت‌های بسیاری در باب وجه تسمیه نام این شهر کهن و مقدس وجود دارد اما آنچه مورد اجماع است بازگشت این وجه تسمیه به آیین مهر و زرتشت در غرب کشور است. این شهر در قدیم به روی تپه ای در کنار رودخانه قشلاق به نام توس نوذر قرار داشت که احتمالاً بر اثر حمله مغول و یا زلزله ویران شد و پس از آن مرکز حکومت به قلعه حسن آباد که در نزدیکی شهر بود، منتقل شد، (زندى، شریعتی، ۱۳۹۶) پس از آن سلیمان خان اردلان در سال ۱۰۴۶ ه.ق در دوران حکومت شاه صفی مرکز حکومت را از قلعه حسن آباد به شهر سنه انتقال داد و شهر جدید سنندج را بنا نمود. (زندى، شریعتی، ۱۳۹۵) گسترش شهر به دوران حکومت امان الله خان برمی‌گردد که در سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ چندین عمارت و تالار ساخت و با ساخت بازار و کاروانسرا و مسجد جامع به گسترش و توسعه شهر پرداخت. با روی کار آمدن او (در سال ۱۲۱۴ ه.ق) و همزمان با کشمکش حکومت ایران و عثمانی مناطقی غربی کشور از جمله سنندج مورد توجه حکومت مرکزی قرار می‌گیرد و اصلاحات بسیاری در معماری و شهرسازی شکل می‌گیرد. (فاطمی، ۱۳۸۹) ساختار شهر به تبعیت از شهرسازی صفویه عناصری همچون بازار و مسجد جامع، مرکز محلات، حمام، عمارت‌های تشریفاتی... شکل و به منظور حفاظت از قلعه دیواری با چهار دروازه در اطراف آن قرار می‌گیرد. این دیوار و دروازه، محله میان قلعه را تشکیل می‌دهند. از دیگر محله‌های این دوران عبارت‌اند از: جورآباد، چهارباغ، قطارچیان و آقازمان. امان الله خان در آن دوران معماران، کاشیکاران و استادکارانی را برای تزینات معماری از اصفهان به سنندج آورد و بسیاری از المان‌های زیبای شهری را به وجود آورد. به همین دلیل معماری و شهرسازی آن دوران سبکی اصفهانی به خود گرفت. این ساختار کالبدی فضایی تا سال ۱۳۰۰ هجری شمسی باقی می‌ماند و بعد از آن دستخوش تغییراتی می‌شود، که از بحث و حوصله ی این پژوهش خارج است.

۴- پیشینه ی تاریخی شهر سنندج و گسترش شهر سنندج

۴-۱- پیدایش هسته اولیه شهر

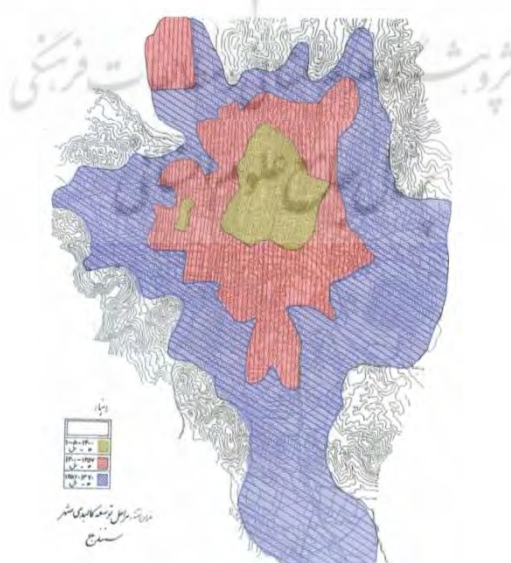
از پیدایش و بنای شهر سنندج زمان طولانی نمی‌گذرد. در سال ۱۰۶۴ ه.ق. سلیمان خان اردلان والی کردستان در زمان شاه صفی به انگیزه نظامی و ایجاد مرکز سیاسی حکومت، هسته اولیه سنندج را به صورت قلعه ای بر فراز تپه ای به ارتفاع ۲۰ متر که بر اطراف احاطه داشت در کنار روستای سینه، بنا نهاد. به طور کلی ساختار فضایی شهر در این دوره مانند سایر شهرهای ایران از سه جزء: دارالحکومه یا قلعه که در مرکز ثقل شهر و بر روی تپه ای مشرف به اطراف قرار داشت؛ محلات مسکونی و بازار (شارستان)؛ باغات و روستاهای اطراف (ربض). عکس ۱ نقشه هسته اولیه شهر سنندج را نشان می‌دهد. (رضوی، سلیمانی، ۱۳۸۴: ۱۱۸)

شکل ۱. نقشه موقعیت هسته اولیه شهر سنندج

۴-۲- ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج در دوره صفویه و قاجاریه

محدوده کالبدی شهر سنندج در دوره صفویه محدود به قلعه حکومتی و محله میان قلعه و متشکل از برخی عناصر شهری مانند مسجد، حمام و ... بوده است. با روی کار آمدن امان ا. خان اردلان اصلاحات زیادی برای آبادانی و عمران شهر صورت می گیرد. به طور کلی در دوره امان ا. خان ساختار فضایی-کالبدی شهر شکل می گیرد و تا سال ۱۳۰۰ همین کالبد با اندک تغییراتی باقی می ماند. از مهمترین عناصر تشکیل دهنده ساختار شهری در این دوره می توان به بازار، قلعه حکومتی و خانه های اعیانی، محلات مسکونی شهر و زیر مجموعه های شهری، عناصر فضایی ارتباط دهنده محلات و مراکز شهری اعم از گذرگاه اصلی و فرعی، میدان و میدانچه، باغات، مزارع و روستاها را اشاره کرد. شکل ۲ مراحل توسعه کالبدی شهر سنندج را در این دوره نشان می دهد. (رضوی، سلیمانی، ۱۳۸۴: ۱۲۰)

شکل ۲. مراحل توسعه کالبدی شهر سنندج

۳-۴- ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ه.ش

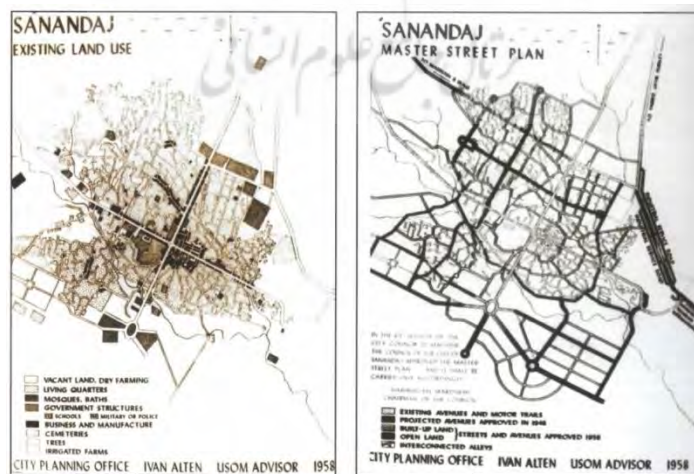
از این دوره به بعد سنندج مفهوم حاکم نشینی را از دست می دهد و به عنوان مرکز سیاسی-اداری استان کردستان و بزرگترین شهر استان مطرح می شود. با استقرار دولت مرکزی در شهر سنندج، به منظور دخالت کالبدی در بافت ارگانیک شهر، به سال ۱۳۰۷ ه.ش. خیابانهای صلیبی شکل (چلیپایی) فردوسی و سیروس (انقلاب فعلی) به اجرا درآمد. بدین ترتیب نظام محله بندی ساختار اولیه شهر از هم پاشیده شد و بافت قدیمی انسجام و یکپارچگی فضایی-کالبدی خود را از دست داد. عکس ۳ نقشه ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج را در این دوره نشان می دهد. (رضوی، سلیمانی، ۱۳۸۴: ۱۲۱)

شکل ۳. ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۰۰

۴-۴- ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج در سالهای ۱۳۴۰-۱۳۲۰ ه.ش

در این دوره تغییرات فضایی-کالبدی قابل توجهی در ساختار شهر سنندج روی نمی دهد. در این دوره طرح هادی شهر سنندج توسط مهندسین مشاور آمریکائی به نام آلتون با دیدگاهی کاملاً غربی و بیگانه با ویژگیهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی منطقه و شهر تهیه شد که بار دیگر به ساختار کالبدی قدیمی شهر تعرض شد و با پیشنهاد احداث خیابانهای متقاطع کالبد بیمار مجدداً مورد جراحی قرار گرفت که منجر پراکندگی کاربریهای شهری و گسیختگی استخوانبندی اصلی شهر گردید. عکس ۴ و عکس ۵ نشاندهنده این تغییرات می باشند. (رضوی، سلیمانی، ۱۳۸۴: ۱۲۲)

شکل ۴. طرح هادی سنندج. مهندسین مشاور آلتون-۱۳۳۷ شکل ۵. ساختار کالبدی-فضایی سنندج در سال ۱۳۳۷

۴-۵- ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج در سالهای ۱۳۵۷-۱۳۴۰.ه.ش

در این دوره شهر نشینی و شهر گرایی وارد مرحله جدیدی می شود و رشد کلبدی شهر بافت قدیم را به سرعت متحول و تخریب می کند. در این دوره طرح جامع شهر که در سال ۱۳۵۲ توسط مهندسین مشاور مرجان برای شهر سنندج تهیه می شود، توسعه شهر تابع ضوابط و مقررات طرح جامعانجام می گیرد و با ایجاد خیابان های به صورت شطرنجی و امکان مانور بیشتر برای وسیله نقلیه، تفکیک به صورت منظم انجام می شود. در این دوره بافت قدیمی شهر که حافظ هویت کالبدی شهر است هنوز با راسته ها و کوچه ها و میدان ها در ارتباط است. عکس ۶ نشان دهنده ی تغییرات این دوره می باشد. (رضوی، سلیمانی، ۱۳۸۴: ۱۲۴)

شکل ۶: ساختار کالبدی-فضایی سنندج در سال ۱۳۵۵

۴-۶- ساختار کالبدی-فضایی شهر سنندج از سال ۱۳۵۷ به بعد

از سال ۱۳۶۵ به بعد گسترش فیزیکی شهر به صورت پیوسته و متصل بعد تازه ای به خود می گیرد. با توجه به محدودیت توسعه ی کالبدی شهر به دلیل احاطه شدن آن توسط ارتفاعات قسمت اعظمی از اراضی بایر کشاورزی و باغات اطراف شهر برای توسعه کالبدی به کار گرفته شد. در این دوره شهر سنندج مجموعه ای است از محلات (بافت قدیم و جدید) با دو مرکزیت یکی محدوده ی میدان انقلاب و بازار قدیم و دیگری محدوده ی پیرامون میدان آزادی و خیابان پاسداران به عنوان مرکز خرید، به خصوص در سطح توسعه ی جدید شهر. (مهندسین مشاور بوم نگار پارس، ۱۳۸۲) عکس ۷. طرح تفصیلی شهر سنندج را در سال ۱۳۷۲ نشان می دهد. (محمد رضا رضوی، ۱۳۸۴: ۱۲۵).

شکل ۷. طرح تفصیلی شهر سنندج در سال ۱۳۷۲

۵- دین و مذاهب مختلف در شهر سنندج

در بسیاری از کتب تاریخی و فرهنگی اعتقادات دینی کردها را اینگونه مطرح کرده اند که قبل از گرویدن کردها به دین اسلام، آن‌ها به دین و آیین زرتشتی گرایش داشته اند یا به فرموده آیت الله مردوخ کردستانی زردشتی بوده اند. (زندى، قصلانى، رحيمى، ۱۳۹۵) برخی از مورخان اورامان را یکی از مناطق ظهور زرتشت می دانند. همچنین در کردی واژه اورامان (ئه ئور + ئامان یا مان) یعنی پناهگاه اهورا یا منزلگاه مقدس اهورا می باشد و حتی بسیاری از زبان شناسان معتقداند که دو سوم کتاب اوستا به زبان اورامی نوشته شده است؛ به طوری که هنوز هم کردها بسیاری از واژه های بکار رفته در اوستا یا گاث های زرتشت را، در گفتارهای روزمره شان به کار می برند (رجوع شود به کتاب های (مردوخ ۳۸،۱۳۵۱ به بعد) (زارعی، ۲۹،۱۳۹۲) (تابانی، ۳۱۹،۱۳۸۰ به بعد) در کتب مختلف نحوه به اسلام گرویدن کردها را اینگونه بیان کرده اند که کردها آخرین قومی بودند در ایران که با تحقیق و تفحص دین اسلام را پذیرفتند و همچنین عرفان و تصوف جایگاه ویژه ای در میان کردها به خود اختصاص داده است. (رجوع شود به کتاب های (مردوخ ۳۸،۱۳۵۱ به بعد) (زارعی، ۲۹،۱۳۹۲) (تابانی، ۳۱۹،۱۳۸۰ به بعد) همچنین در شهر سنندج نیز اقلیتهای دینی مانند مسیحیت، یهودیت و کلیمیها نیز وجود دارند که از قدیم الایام در این دیار با در کنار یکدیگر زندگی کرده اند.

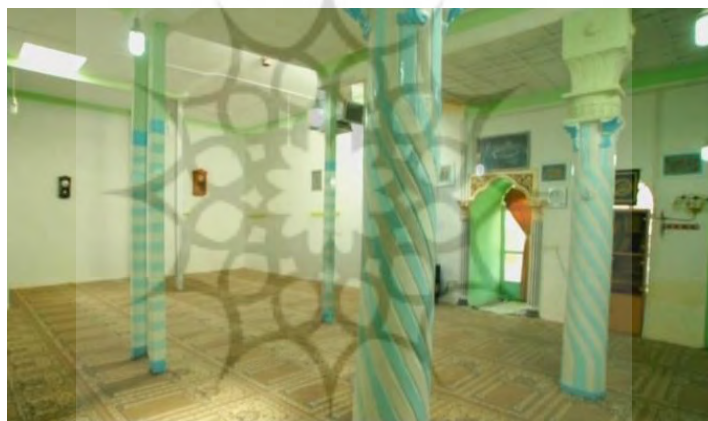
۶- شکل گیری اولین مساجد در شهر سنندج

بعد از حمله اعراب به ایران و گسترش دین اسلام، اولین مساجد و تکایا ساخته شد. شهر سنندج نیز بعد از سایر شهرها به دین اسلام گرویدند و شروع به ساخت مسجد کردند زیرا مساجد مکانی برای آرامش روحی و ارتقای ابعاد معنوی انسان بود. اولین مساجد ساخته شده، مساجد محله ای بودند که این مساجد سبکی خاص در نقشه و ساختار و چیدمان فضاها دارند، به همین دلیل عنوان مساجد محله ایی سبک سنندجی را به خود اختصاص داده اند. (زارعی، ۱۳۹۴) این مساجد محله ای سابقه ای قابل اعتنا در ساختار شهرهای اسلامی دارند و در برخی شهرها ساختن این مساجد رو به فزونی نهاد و متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی خاص و اقلیم هر منطقه ساخته شدند. مساجد محله ای پیش از مساجد جامع مورد استفاده بوده، همچنین ساخت آنها در مقیاس کوچک و در محله هر شهر ساخته شده اند. هر چند که این بناها از آرایه های معماری قابل ملاحظه ای برخوردار نیستند ولی ساختار معماری و کارکرد محله ای آنها حائز اهمیت است. ویژگی کلی این مساجد برخورداری از یک شبستان ستون دار چهار ستونی با دو یا یک راهرو در دو سوی شبستان است. همچنین اکثر این مساجد یک یا دو ایوان ستون دار چوبی دارند که روی به سمت قبله (جنوب) ساخته شده و یا روی به سمت شرق و شمال است، که این تفاوت در قرارگیری ایوان ها متأثر از مکان یابی مسجد بوده است (زارعی، ۱۳۹۴) این مساجد عمدتاً در مرکز محله های شهر سنندج ساخته شده اند و نقش مهمی در امور اجتماعی محله ها داشته اند که مسجد جامع به عنوان مرکزی عبادی^۵ سیاسی برای همه شهر ایفا میکند.

مردم هر محله برای ادای فریضه نماز، پنج بار در روز در مسجد محله شان حضور پیدا میکردند، در صورتی که در مسجد جامع کمتر و آنهم برای برگزاری نماز جمعه بوده است. در شهر سنندج گاهی تعداد مساجد محله ای به سه مورد هم می رسد. دلیل آن

شاید نوعی رقابت در تصاحب ذهن شهروندان از یک سو و از سویی دیگر رقابت میان افراد صاحب نفوذ محله و دلیل دیگر افزایش جمعیت محله است. (زارعی، ۱۳۹۴)

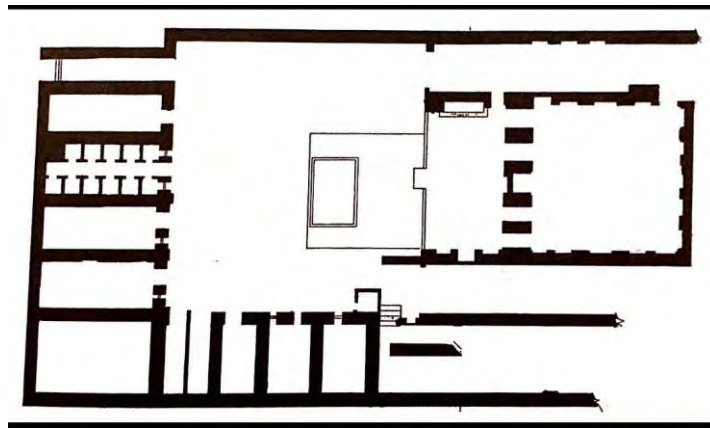
پس از مطالعات کتابخانه ای و بررسی منابع گوناگون و بازدید میدانی، مشخص شد که قدیمی ترین مسجد شهر سنندج، مسجد ملا احمد قیامتی است. در وصف این مسجد باید گفت این بنا در ضلع غربی بازار سنندج و در جنب مدخل ورودی غربی بازار قرار گرفته است. بنای مسجد به شیوه شبستانی و به سبک مسجد کردستانی در یک طبقه ساخته شده و دارای یک ایوان ستون دار و یک شبستان با چهار ستون چوبی است. در ضلع جنوبی مسجد ملا احمد یک حیاط با آب نما قرار دارد که از آب قنات بهره می جوید. مصالح عمده به کار رفته در این مسجد سنگ، آجر، خشت و چوب است و در طرفین ایوان و شبستان اصلی دو راهرو تعبیه شده است. بر روی دیوارهای ایوان و شبستان، نوشته هایی به خط ثلث اثر خطاط مشهور سنندجی، ملاحسن حزین کردستانی نصب شده است (زارعی، ۱۳۸۱: ۹۴). شایان ذکر است نمونه ی خطوط مذکور بر روی کاغذ تحریر شده و در قاب های شیشه دار قرار داده شده است. پرسش اساسی درباره مسجد ملا احمد قیامتی این است که آیا این مسجد اولین مسجد جامع شهر سنندج (در زمان ساخت شهر) در دوره صفویه می باشد. در پاسخ باید گفت با توجه به نزدیکی و مجاورت مسجد به بازار سنندج، احتمالاً این بنا در این دوره ساخته شده است. کتیبه اشعار نصب شده در مسجد نیز نشانگر آن است که مسجد ملا احمد در سال ۱۳۳۲ هـ.ق. توسط ملا احمد قیامتی به طور کلی مرمت شده است. به هر صورت برای اثبات این مدعا، تحقیقات باستان شناسی ضروری است.

شکل ۸ نمای داخلی از شبستان مسجد ملا احمد قیامتی (آ.م.ف. کردستان، ۱۳۷۸)

شکل ۹ نمای بیرونی مسجد ملا احمد قیامتی (آ.م.ف. کردستان، ۱۳۷۸)

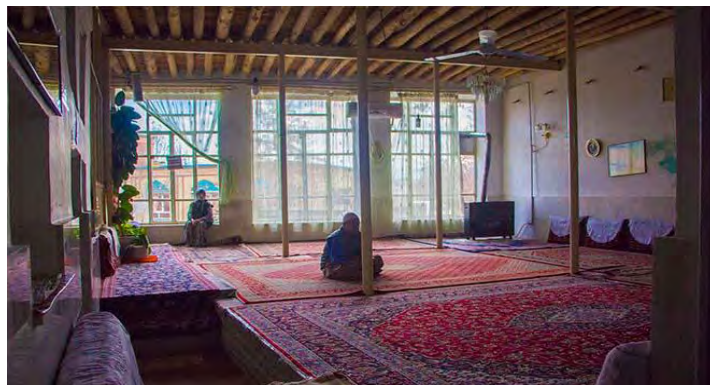
شکل ۱۰ نقشه مسجد ملا احمد قیامتی در سنندج (آ.م.ف. کردستان، ۱۳۷۸)

۶-۱- گسترش مساجد در شهر سنندج

بعد فطری انسان در نیاز به معنویات و داشتن اعتقادات دینی باعث شد که مردم شهر سنندج نیز، مکانهای زیارتی خود را افزایش دهند، رشد جمعیت نیز از این مقوله مستثنی نبود. یکی دیگر از دلایل گسترش مساجد در شهر سنندج این بود که در گذشته وسیله نقلیه مناسب جهت سفر به مکه برای زنان و افراد سالخورده نبوده و یا دشوار بوده، به همین دلیل برخی از این افراد متمکن، بخشی از اموال خویش را وقف ساخت مسجد یا مدرسه می کرده اند که مسجد خورشید لقا خانم در محله سر تپوله سنندج یکی از این مساجد است. به این ترتیب روز به روز به تعداد مساجد افزوده شد، و سنندج لقب شهر مساجد را به خود اختصاص داد، اما در سال ۱۱۴۴ شمسی با توسعه قلعه حکومتی توسط خسرو خان اردلان و سرباز زدن وی از کریم خان زند در حمله به نادر شاه افشار، کریم خان زند با حمله به سنندج بخشی از شهر و قلعه را به آتش کشید که متأسفانه تعدادی از مساجد شهر را نیز در بر گرفت (قصری، ۱۳۹۱، ۱۲)

پس از مسجد ملا احمد قیامتی که طبق مطالعات مربوط به دوره صفویه است، مسجد دیگری جود دارد که متعلق به اوایل دوره زندیه است که مسجد قوله (ملا مومن) نام دارد. این مسجد در حاشیه جنوبی رودخانه دره بیان که اکنون به بلوار کردستان تبدیل شده، قرار داشته است. موقعیت کنونی این مسجد در محله قطارچیان سنندج در ضلع بلوار کردستان واقع شده است. این مسجد بر مبنای معماری بومی کردستان و متشکل از ستون‌های چوبی قطور با نقشه شبستانی می‌باشد. در این بنا آب نمای گود، سرداب و زیرزمین به خوبی با یکدیگر ترکیب شده است.

این مسجد در محل گودی قرار دارد و از این رو به مسجد قوله معروف شده است. احتمالاً قدمت آن به اوایل دوره زندیه می‌رسد. در اوایل دوره پهلوی تغییرات و مرمت‌هایی در آن صورت گرفته است. آب جاری مسجد از قنات‌های شهر تأمین می‌شود و اکنون نیز فعال است (زارعی، ۱۳۸۶ (ب): ۹۰) مسجد قوله با توجه به توپوگرافی محل و موقعیت آن مکان یابی و ساخته شده است. به همین دلیل نوع نقشه آن متأثر از موقعیت بناست.

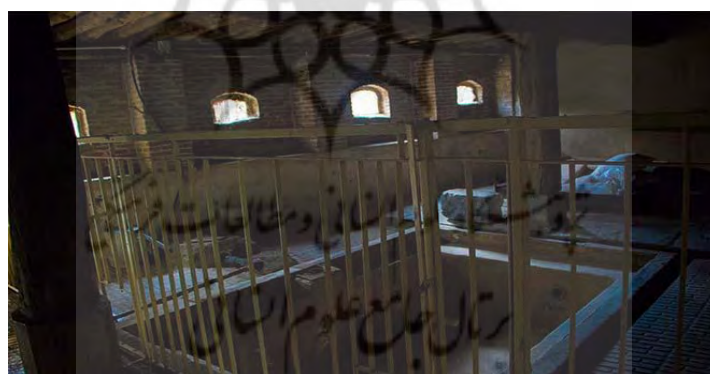
عکس ۱۱ نمای داخلی مسجد قوله (شبستان تابستانی مسجد)

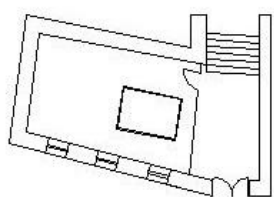
شکل ۱۳ نمای داخلی طبقه همکف مسجد قوله

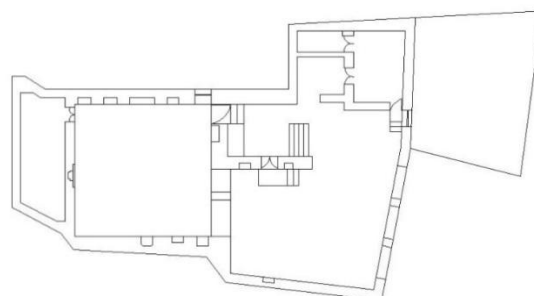
شکل ۱۲ نمای شرقی مسجد قوله

شکل ۱۴ طبقه همکف (ستون های چوبی قطور، آب نمای گود و سرداب)

شکل ۱۶ نقشه طبقه اول مسجد قوله سنندج

شکل ۱۵ نقشه طبقه همکف مسجد قوله سنندج

مساجد ذکر شده، مساجد محله ای هستند که در طول زمان و باتوجه به افزایش جمعیت و نیاز شهروندان سنندجی روز به روز به عتداد آنها افزوده شده است به طوری که این شهر به شهر مساجد معروف شده است. پس از این مساجد که در مقیاس کوچک ساخته میشدند، رفته رفته نیاز به محل بزرگتر برای به جا آوردن فریضه نماز و همچنین اجتماع مردم و برپایی کلاسهای مذهبی احساس میشد. اولین مسجد - مدرسه که به این منظور ساخته شد، مسجد دارالاحسان بوده که در ضلع شمالی خیابان امام خمینی سنندج قرار دارد. بر اساس کتیبه‌های موجود، مسجد دارالاحسان در سال‌های ۱۲۲۶ الی ۱۳۳۲ هـ.ق، توسط امان اله خان اردلان، والی کردستان ساخته شد. ابتدا در دوره زندیه و حاکمیت بابان‌ها مسجد - مدرسه‌یی با هزینه سلطان عثمانی در کنار کهنه‌سندج ساخته شده بود که بعدها امان اله خان آن را تخریب کرد و این مسجد - مدرسه را در مکان کنونی ساخت (وی همچنین قصد داشت در مقابل ایوان جنوبی مسجد، فضای باز و حیاطی را بسازد که موفق به انجام آن نشده است (زارعی، ۱۳۸۵: ۶۱).

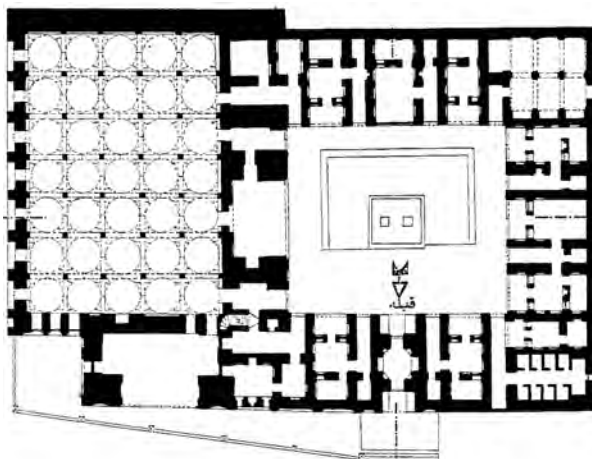
این بنا که یک مسجد - مدرسه ایست شامل دو ایوان شرقی و جنوبی گل دسته‌های مستقر در ایوان شرقی، صحن مرکزی، ۱۲ حجره در اطراف شبستان ستون‌دار با ۲۴ ستون سنگی مارپیچ می‌باشد. بخش شرقی به حجره‌های طلاب علوم دینی اختصاص دارد و بخش غربی آن صحن اصلی (شبستان) مسجد است. این بنا به سبک معماری مساجد کردستانی ساخته شده و تأثیر بسزایی در معماری سایر مساجد شهر سنندج داشته است.

این بنا دارای تزئینات کاشی کاری هفت رنگ مینایی پرکار و ظریف، ازاره های مرمرین، آجر کاری لعاب‌دار و معلق، حوض سنگی با فواره‌های زیبا و ستون‌هایی با تزئینات طنابی است.

از عمده تزئینات این بنا، نگارش آیات قرآنی در بخش‌های گوناگون مسجد است؛ آنچنان که بخش عمده‌یی از آیات قرآن مجید در این بنا نوشته شده است. این مسجد در گذشته یکی از مهمترین دارالعلوم‌های دینی بوده و بسیاری از عالمان دینی در این دارالعلم به کسب دانش پرداخته اند. مسجد - مدرسه دارالاحسان، ارزشمندترین مساجد استان کردستان از نظر معماری و تزئینات معماری است (زارعی، ۱۳۸۵) در این مسجد علاوه بر آیات قرآنی، قصاید بلندی در مدح شاه قاجار، امان اله خان، والی کردستان و نیز اشعاری در توصیف مسجد و زمان ساخت آن در قالب کاشی کاری و حجاری سنگی از شاعرانی همچون ناطق اصفهانی و خرم کردستانی نصب شده است. برخی از این اشعار به لحاظ ماده تاریخ گویی درباره این مسجد - مدرسه اهمیتی دوچندان دارد. هر چند درباره زمان ساخت این بنا اختلاف است و تاریخ‌های متعددی ذکر شده، ولی در اشعاری در کتیبه کاشی کاری سردر ورودی شبستان و با توجه به مضمون تعدادی از مصراع‌های پایانی آن تاریخ ساخت این بنا به شرح ذیل است:

مصرع اول دهد از سال بنیادش خبر	فرّ ایزد باشد از این مسجد و مدرس بیان (۱۲۲۶)
مصرع ثانی است تاریخ سال از بنا	باد دایم دارالاحسان امان اله خان (۱۲۲۷)
از سیوم مصرع سیوم سال بنای آن بجو	گشت این مسجد بنا از لطف حی المکان (۱۲۲۸)
چهارمین مصرع بود تاریخ سال چهارمین	شد بنای این رواق از والی والانشان (۱۲۲۹)
پنجمین مصرع نشان سال اتمامش بود	باد این مأوی محق فیض یزدان جاودان (۱۲۳۰)
تا در آفاق است نام، از خاندان‌های کهن	تا بدورانت اسم از دودمان خسروان (.....)

از این قصیده بر می‌آید مدت ساخت مسجد پنج سال به طول انجامیده و تاریخ آغاز ساخت بنا نیز سال ۱۲۲۶ ق. قید شده است؛ هر چند این تاریخ با تاریخی که ناطق اصفهانی، آورده است (۱۲۲۷ ق.) مغایرت دارد (زارعی، ۱۳۸۵)

شکل ۱۷: پلان مسجد جامع سنندج (مسجد - مدرسه دارالحسان) (آ.م. فرهنگی، ۱۳۹۶)

شکل ۱۸: نمای ورودی مسجد جامع سنندج (مسجد - مدرسه دارالحسان)

نتیجه گیری

در پایان این پژوهش چند نکته را باید مد نظر قرار داد نخست نوع معماری وسبک ساخت اولین مساجد است که در این شهر ساخته شده است که از لحاظ سادگی می توان آنها را به مساجد صدر اسلام نسبت داد. نکته دوم اینکه بناهای ساخته شده بصورت استادانه ای با طبیعت عجین شده اند و حاصل دست رنج اشخاص است که به صورت داوطلبانه در عملی خیر خواهانه نسبت به ساخت مساجد و برطرف کردن نیازهای مردم اقدام کرده اند. نکته ی سوم اینکه ساختار معماری مساجد این شهر دارای سبک و سیاقی مختص به شهر سنندج و استان کردستان است که ما توان آنها را تحت عنوان معماری کُردی معرفی نمود.

با بررسی های به عمل آمده در سطح شهر سنندج توسط نگارندگان این احتمال می رود اولین مسجد شکل گرفته شده در شهر کنونی سنندج که بر پایه های قلعه ی دوره ی ساسانی بنا شده است، مسجد محله ای ملا احمد قیامتی می باشد و پس از آن مسجد قوله سنندج و به تدریج و با توجه به افزایش جمعیت و نیاز ساکنین شهر مساجد محله ای گسترش یافته اند به طوری که در هر محله چندین مسجد وجود داشته است، و همچنین بررسی ها نشان میدهد که مساجد محله ای قبل از مساجد جامع در سطح شهر کاربرد داشته اند. اولین مسجد جامع شهر سنندج نیز مسجد^۵ مدرسه ی دارالحسان می باشد که در دوران صفویه پی ریزی شده است و در دوران قاجاریه مراحل ساخت آن به اتمام رسیده است، که به جرأت می توان آنرا نگین معماری مساجد شهر سنندج معرفی نمود.

این مسجد مدرسه ساختاری همچون ساختار مساجد اصفهانی داشته است، وجود این مسجد و تعداد زیادی از مساجد در سطح شهر سنندج این شهر را به شهر مساجد معروف کرده است.

منابع

۱. آرشیو میراث اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان، ۱۳۷۸.
۲. آرشیو میراث اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان، ۱۳۹۶.
۳. تابانی، حبیب الله، ۱۳۸۰، وحدت قومی کرد و ماد منشا نژاد تاریخ تمدن کردستان، نشر گسترده.
۴. رضوی، محمد رضا، سلیمانی، سارا، ۱۳۸۴، در جستجوی هویت شهری سنندج، وزارت مسکن و شهرسازی.
۵. زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۸۱، سیمای میراث فرهنگی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۶. زارعی، محمد ابراهیم؛ ۱۳۸۵، مسجد- مدرسه دارالاحسان سنندج، سنندج، اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان.
۷. زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۸۶، سیمای میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کردستان، سنندج، اداره کل میراث فرهنگی استان کردستان.
۸. زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۹۲، آثار فرهنگی، تاریخی و باستانی استان کردستان، انتشارات سبحان نور.
۹. زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۹۴، گونه شناسی معماری مساجد محله ای شهر سنندج در دوره قاجار، فصلنامه ی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره نوزدهم، بهار ۱۳۹۴.
۱۰. زندی، نادر، شریفی، خاطره، ۱۳۹۵، بازتاب تعاملات اجتماعی کُردها در بافت تاریخی شهر سنندج (نمونه ی موردی محله ی قطارچیان)، چهارمین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره های استانی)، سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، استان کردستان.
۱۱. زندی، نادر، قصلانی، نینا، رحیمی، سروه، ۱۳۹۵، بررسی نقش فرهنگ در خانه های قدیمی سنندج (مورد پژوهی: خانه های محله ی آغه زمان و چهار باغ)، چهارمین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (کنگره های استانی)، سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری، استان کردستان.
۱۲. زندی، نادر، شریعتی، سیران، ۱۳۹۶، سیر تاریخی ایوان و تالارهای ستوندار در معماری کردی و بازنمود آن در معماری معاصر سنندج، سومین کنگره بین المللی معماری و شهرسازی معاصر خاورمیانه، تهران، انجمن معماری شهرسازی استان البرز - جامعه مهندسان شهرساز- موسسه بناشهر پایدار - کانون معماری ایران، دانشگاه بهشتی.
۱۳. فاطمی، الهام، ۱۳۸۹، مرمت و ساماندهی بافت قدیمی محله ی قطارچیان سنندج، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی سنندج، سنندج، ۱۳۸۹.
۱۴. قصری، محمد کامبیز، ۱۳۹۱، دژوقلعه سنندج، انتشارات دانشگاه کردستان، مرکز پژوهشهای کردستان شناسی.
۱۵. مردوخ کردستانی، محمد، ۱۳۵۱، تاریخ کرد و کردستان و توابع، غریقی.
۱۶. نورالله زاده، ح، خالدیان، س، باز زنده سازی بافت تاریخی قطارچیان سنندج، اولین همایش ملی معماری، عمران و محیط زیست شهری، همدان، ۱۳۹۳.